



*І.І.Кривошея
(м.Київ)*

**ДЕМАГНАТЕРИЗАЦІЯ УМАНСЬКИХ МАЄТКІВ
МАГНАТІВ ПОТОЦЬКИХ
(кінець XVIII – перша третина XIX ст.)**

Історичний розвиток Правобережної України другої половини XVIII – першої третини XIX ст. визначали стан і еволюція магнатського землеволодіння, яке в основному було представлене польським елементом. Впродовж десятиліть у списках найбагатших землевласників фігурували прізвища Браницьких, Жевуських, Потоцьких, Вороничів, Любомирських, Осолінських, Чарторійських та інших.

На Правобережжі в другій половині XVIII ст. виділялися магнатські володіння: Станіслава Потоцького, якому належали Уманщина, Тульчинський, Могилевський, Дашівський ключі, Ольховецьке та інші староства в Брацлавському, Подільському воєводствах – загалом 312 сіл і містечок; Прота Потоцького — Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський, Гусятинський ключі; Чарторійського — 165 населених пунктів у Меджибзькому, Зіньківському, Грановському, Старосинявському, Миколаївському ключах, Летичівському й Кам'янецькому староствах і 19 сіл Клевановського маєтку на Волині; Браницьких — вся Білоцерківщина і Богуславське староство; Вороничів — Троянівський та Пилявський ключі; Любомирського — 168 сіл і містечок у маєтках на Побережжі на Дністрі; Жевуських — Новокостянтинівський, Лучинецький, Михалпольський ключі та інші села Подільського воєводства та півдня Волині; Осолінських — Хмільницьке староство¹.

Земельні володіння магнатів представляли собою фактично держави в державі, бо на їх території влада магната була безмежною й спиралася на фундамент, основу якого становили власні військові частини, органи господарського управління, в'язниці тощо. Особливо чітко простежується існування таких міні-держав на Правобережній Україні, яка була краєм безмежного магнатського панування².

Наявність таких локалізованих магнатських державних утворень, які відігравали важливу роль у Польській державі, вносила дезінтеграційне зерно у внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Речі Посполитої. Ослаблена Польща дедалі більше привертала увагу сусідніх держав, які тільки і чекали її падіння. Повний занепад був не за горами, бо утворення Барської конфедерації (1768 – 1772 рр.), учасники якої не враховували необхідності реформування польського суспільства, виявляли до некатоліків неприязнь³ та неспроможність самотужки придушити повстання 1768 року на Правобережжі⁴ й звернення її керівників за допомогою до російської імператриці Катерини II показали, що політичних засобів вирішення проблеми встановлення стабільності в Речі Посполитій не залишилося. Ослабленням Польщі скористалися сусідні

держави (Австрія, Прусія, Росія), здійснивши у 1772 р. перший її поділ: з 750 тис. км² поляки зберегли 524,5 тис. км², а з 15 млн населення — тільки 10 млн.⁵

Торговицька конфедерація (1792 р.) і подальша дипломатична боротьба Прусії та Росії завершилися підписанням 12 січня 1793 р. конвенції про новий поділ Речі Посполитої, який пізніше підтвердила й Австрія. Прусія зайняла Данціг (Гданськ), Торунь і західні області, а Росія — воєводства Київське, Брацлавське, Подільське, Мінське та частини Віленського, Новогородського, Брест-Литовського та Волинського. Втрата цих територій була повною несподіванкою для конфедератів. Гродненський сейм (червень–липень 1793 р.) показав всю трагічність і безпорадність становища поляків, бо 11 липня вони власною рукою під тиском Росії підтвердили це відторгнення. Останнім залишили в 2,5 рази меншу територію й населення, ніж після першого поділу, відповідно — 215 тис. км² та 4 млн. осіб.⁶

До 5 квітня 1793 р. присягу на вірність російській короні склали Сангушки, Потоцькі та інші магнати, але цей процес все-таки проходив недостатньо активно, і строк даної акції було продовжено ще на місяць. Особливе значення мали при цьому такі царські укази: 28 травня 1772 р., який залишав усіх мешканців приєднаних земель у тому чині та стані, до якого вони споконвіку належали, та надавав їм захист з боку держави; 27 березня 1793 р. – про надання шляхті прав і привілеїв, якими користувалося російське дворянство; 20 жовтня 1794 р. – про збереження прав приватної власності на нерухомі маєтки й кріпаків, якими поміщики володіли за законами Речі Посполитої; 14 грудня 1795 р. – про підтвердження шляхті прав, вольностей і переваг, якими здавна користуються в Росії стани з волі імператора; 29 жовтня 1796 р. – про збереження інституту приватних міст, яких на Правобережній Україні було багато⁷. Внаслідок нового територіального поділу відбулися зміни й на Правобережжі. Брацлавське воєводство у 1793 р. припинило своє існування. Спочатку територія останнього повністю ввійшла до складу однойменної губернії, потім – намісництва (1795 р.). 27 січня того ж року південні райони було включено до новоутвореного Вознесенського намісництва, а потім – губернії. В переліку повітових міст зустрічаємо також Умань. Пізніше Уманський повіт було включено до складу Київської губернії (1796/1797 рр.)⁸.

Факторами, що впливали на існування поміщицьких господарств в той історичний період, були такі: 1) їх стан на момент інкорпорації до складу Російської імперії; 2) політика царату стосовно поміщиків у контексті його ставлення до правобережного шляхетства; 3) вплив польських повстань на чисельність і становище магнатських маєтків; 4) зросійщення (“обрусение”) землеволодіння Правобережної України; 5) кількість землеволодінь та чисельність селянських душ, які визначали загальну економічну стабільність маєтків, і вплив на неї фінансового становища власника (борги приватні та казенні, купівля-продаж маєтків, наявність оренди), а також проблеми успадкування власності; 6) піднесення господарської системи, яке пов’язане з культивуванням сільськогосподарських культур,



розвитком тваринництва та переробної галузі – цукрозаводів, винокурень тощо; 7) подальше втягування поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини; 8) розвиток їх стосунків з іншими категоріями населення (селянами, церковними служителями, орендарями, декласованими шляхтичами тощо).

До вищеперелічених чинників варто включити й демагнатеризацію (дроблення великих латифундій), яке в значній мірі вплинуло на стан і розвиток маєтків на Правобережній Україні в першій третині ХІХ ст.

Так, після поділів Речі Посполитої м.Умань з навколишніми землями входило спочатку до Вознесенського намісництва, а потім - губернії (за указом Павла І від 30 листопада 1796 р.). В 1795 р. (це пов'язано, очевидно, з поверненням власника Уманщини Станіслава Фелікса (Щенсного) графа Потоцького (1751-1805) з німецьких земель до Росії) було створено Уманський повіт. Останній, після провалу Торговицької конфедерації та поділів Речі Посполитої, вирішив залишити польські землі. Перебуваючи ще на той час у шлюбі з Юзефіною Амалією Мнішек (з 1774 р.), він пов'язує свою майбутню долю з Софією Вітт (1760-1822), яка була заміжня. Ні Юзефіна, ні Вітт не давали згоди на розлучення, причому перша користувалася підтримкою російської імператриці, якій вона була представлена в 1787 р. 7 травня 1793 р. Потоцький уклав зі своєю дружиною угоду, згідно з якою вона отримувала всі права на управління українськими маєтками Потоцьких, але щороку повинна сплачувати йому 50 тис. дукатів (900 тис. польських злотих). У той час на території Уманського повіту Київської губернії зафіксовано 159 населених пунктів, і всі вони належали С. Потоцькому⁹.

На початку 1795 р. останній у листі до імператриці Катерини ІІ писав: “Я не повинен мати іншої Вітчизни, крім царства вашої мосці”. Не останню роль у поверненні Станіслава до Росії відіграли такі фактори: події 1794 р. в Польщі, невдале господарювання Юзефіни (їй довелося багато брати в борг, за неї в грудні 1793 р. навіть Катерина ІІ поручилася перед іноземними банками на суму 150 тис. червінців), власна фінансова скрута й бажання одружитися із Софією, яку вимагав повернути йому Йосиф Вітт¹⁰.

Наступні роки змінили подружнє життя Потоцького. 18 лютого 1796 р. у с.Обозівка на Уманщині було укладено контракт про розлучення Софії та Йосифа. Відповідно до цієї угоди перша отримувала свободу, а другий – білоруські маєтки, 300 тис. злотих від Потоцького на купівлю у нього ж Грушецького ключа, який також мав сплатити всі борги Вітта, що були чималими. Загальна сума компенсації за Софію, що отримав її колишній чоловік, сягала понад 2 млн. злотих. Протягом трьох років після повернення С.Потоцький намагався розлучитися з Юзефіною, що сталося тільки в 1798 р. 17(28) квітня того року в Тульчині, в уніатській Успенській церкві відбулося вінчання Софії й Станіслава, яке було проведено за католицьким і православним канонами¹¹.

Як уже зазначалося вище, Уманський повіт наприкінці ХVІІІ ст. знаходився в повній власності гр.Станіслава. Його володіння, незважаючи на втрату Христінополя, який за поділами Польщі відійшов до Австрії



й був обтяжений боргами, зростали: у 1768 р. – 8 міст та 173 села; в 1794 р. – 9 міст і 264 села¹²; на зламі XVIII–XIX ст. – 312 міст, містечок та сіл¹³. На 1797 р. графу в Уманському повіті належало 117 населених пунктів, у яких проживали 30 952 душі чол. статі й 28 328 душ жін. статі¹⁴.

Але до 1830 р. Потоцькі на Уманщині втратили свої монопольні позиції в землеволодінні через різні причини (борги, які утворилися протягом XVIII–першої чверті XIX ст.; два поділи спадщини, спочатку після смерті Станіслава, а потім Софії).

Одним з перших нових власників на Уманщині став граф Адам Мощенський (1742–1823), який наприкінці XVIII ст. купив у С.Потоцького декілька сіл (1000 душ) на Уманщині. Він належав до категорії власників, виплеканих службою на користь магната, в даному разі Станіслава Щенсного. До 1793 р. А.Мощенський мав досить вдалу політичну кар'єру в Речі Посполитій: 1786 р. – камергер польського короля Станіслава Августа; 1788–1792 рр. – депутат сейму; 1792 р. – генерал-майор, учасник Торговицької конфедерації та маршал Брацлавського воєводства. Після другого поділу Польщі граф перейшов на службу до Росії. З поверненням С.Потоцького з німецьких земель виконував тривалий час (і після купівлі сіл) обов'язки плєніпотента або уповноваженого (управляючого) в латифундії графа¹⁵.

На початку XIX ст. він передав управління Рижавським маєтком своєму сину – Єжи (Йосифу), який на 1811 р. збільшив родинну власність до 2252 душ. У 1824–1827 рр. останній володів 2097 душами (513 селянських дворів) у Рижавському ключі (сс.Рижавка, Городниця, Колодисте, Антоновка, Посухівка, Черноводи), який він успадкував після смерті батька¹⁶.

З іншого боку, нові землевласники походили з шляхетства, яке займалося орендою (посесіями) в магнатських маєтках. За часів батька С.Потоцького – Франца в уманських маєтках нараховувалося не менше 60 орендарів. Станіслав розпочав управління з того, що розігнав спочатку їх усіх та влаштував власне управління. Але значні розміри володіння, постійна нестача фінансів, намагання створити власну, тільки ним керовану “партію”, основу якої мали становити безземельні шляхтичі, змусили його відновити оренду і посесії в маєтку. В 1794 р. 23,2% сіл на Уманщині знаходилися в оренді чи посесії, а 76,8% - у безпосередній власності графа Потоцького¹⁷.

На початку XIX ст. в уманських володіннях Потоцьких у посесійному володінні була пропінація – 85% (130) від усіх населених пунктів. Всього було шість посесорів, які тримали останню під своїм контролем з 1801–1809 рр.: Непокойчицький (39 сіл), Трзцинський (41), Паславський (42), Ясинський (2), Ярчевський (2), Квілінський (3)¹⁸. Дані свідчать, що в переважній більшості населених пунктів пропінація знаходилася у руках трьох осіб: Непокойчицького–30,2%, Трзцинського–31,8%, Паславського–32,5%. Частка інших трьох була незначною: Ясинський–1,55%, Ярчевський–1,55%, Квілінський–2,3% населених пунктів.

У 1811 р. Єжи (Йосиф) Непокойчицький – власник сс.Давидівка та Табанова, а в 1827 р. ними володів уже його син Станіслав. Після того

ж року власником с.Верхнячка зафіксований Ясинський, а с.Вербовата – Трзцінський¹⁹.

На нашу думку, демагнатеризація уманських маєтків розпочалася з кінця XVIII ст., але вона значно прискорилося по смерті Станіслава Щенсного (1805). Причини цього явища криються передусім у тому, що після цього розпочалася довготривала боротьба за його спадщину. Тричі одружений Станіслав залишив велику кількість дітей (від першого шлюбу дітей не мав)²⁰, які стали спадкоємцями величезних володінь, що нараховували 16 міст та містечок, 429 сіл, 130249 ревізійних душ чол. статі. Річний прибуток становив понад 2 млн.злотих²¹, але борги графа після його смерті становили 11 623 444 злотих²².

За більш точними підрахунками, що були зроблені у 1806–1807 рр., усі маєтки С.Потоцького, які переходили спадкоємцям, були обтяжені боргами на суму 16 123 674 злотих. Вони в основному утворилися під час будівництва відомого парку в Умані. Загальна сума витрат на створення “Софіївки” сягнула 2 000 250 руб.сріблом, що відповідало 15 млн. польських злотих²³.

18 серпня 1807 р. було затверджено доповідь сенату, яка набула сили закону, що встановлював порядок успадкування майна чоловіка вдовами, якщо їх було декілька. За приклад було взято складну справу поділу спадщини Станіслава Щенсного. Було встановлено, що Софія Потоцька (остання дружина графа) має право на 1/8 спадкових маєтностей на рівні із синами С.Потоцького, яких було сім. Від шлюбу з Юзефіною Мнішек: Щенсний-Юрій, Станіслав, Ярослав, Володимир. Софія народила у свою чергу Олександра, Мечислава та Болеслава. Рішенням Сенату Щенсний-Юрій призначався опікуном для братів Ярослава та Володимира і сестри Удалії до досягнення ним 18 років. С.Потоцька призначалася опікуншою над своїми дітьми – Олександром, Мечиславом, Болеславом, Софією й Ольгою – та отримувала рівну з усіма синами частину спадщини на правах вічного родового володіння²⁴.

Через певний проміжок часу, 18 жовтня 1807 р., між спадкоємцями було укладено мирову угоду про розподіл спадщини гр.Станіслава Потоцького. Відповідно до неї остання ділилася таким чином: Щенсний-Юрій отримував Брацлавський ключ; Станіслав – Соколівський; Ярослав – Хащоватський; Володимир – Дашівський; Софія від імені своїх синів: Олександра – Уманський, Мечислава – Тульчинський, Болеслава – Тростянецький і самостійно – Торговицький та Букський. Немирівський маєток було вирішено поділити для придбання посагу для сестер, які його через своє неповноліття ще не отримали²⁵.

У Брацлавському повітовому суді 7 грудня 1809 р. укладено мирову угоду про припинення всіх претензій щодо поділу спадщини. Було прийнято наступні рішення:

1)кожен з братів сплачував сестрам Софії та Ользі по 112 тис. злотих, мати С.Потоцька – 1 200 000 злотих, плюс проценти на цю суму й 400 тис. злотих на весільні дарунки. Таким чином загальна сума посагу сестер мала становити не менше 2 млн. злотих кожній;

2)встановлювався порядок взаємозаліку боргів між різними маєтка-

ми Потоцьких, а також штрафів, які числилися за останніми, що знаходилися в заставному володінні;

3)кожен із спадкоємців (малися на увазі сини С.Потоцького) повинен був сплатити гр.Софії 1/8 судових витрат у справі спадщини;

4)борги, які числилися за маєтками, мав виплатити кожен спадкоємець окремо, тільки на ту їх частину, яку успадкував;

5)борги служителям та селянам по Тульчинському маєтку сплачувала Софія, як його опікунка;

6)всі Потоцькі мали також сплатити 1/8 всіх витрат, що їх зазнала графиня при спорудженні Тульчинського костелу²⁶.

Здавалося б, проблему вирішено, перший етап поділу маєтностей Потоцьких на Уманщині відбувся, але чвари між спадкоємцями тривали. Протягом 1813–1814 рр. діяла судова комісія Київської, Подільської та Волинської губерній по розбору справи про поділ маєтностей Станіслава Щенного²⁷. На жаль, не вдалося встановити достеменно, хто з Потоцьких ініціював її створення, але відомо, що спадкоємці по лінії Мнішків неодноразово намагалися якщо не усунути Софію від опіки над її дітьми, то обмежити права останньої.

В 1816 р. було зроблено чергову спробу. Не останню роль у цих подіях відіграла Уманська дворянська опіка, яка домагалася усунення графині від опікунства. Але вона заявила, що всі папери про господарсько-юридичні аспекти опіки знаходяться в повному порядку, і завадила тим самим проведенню ревізії. Імператорський указ встановив, що місцева опіка перевищила свої повноваження. С.Потоцька повинна була внести суму по боргах – 912 000 руб. А всі рішення щодо опіки над її маєтком скасовувалися²⁸.

У 1817-1818 рр. відбулася екстраординарна подія: Мечислав пішов на розрив стосунків не тільки з матір'ю, а також з братами та сестрами. З далекого минулого спливла сумнівна історія його народження від італійського розбійника Караколлі, і Мечислав звинуватив матір у розпусті. 1818 р. між графинею і ним було укладено угоду про розподіл спадщини. Він став найбільшим спадкоємцем власності, що належала гр.Потоцькому (з урахуванням частки, яку він успадкував від матері)²⁹. Незважаючи на видиме примирення Софії із сином (не останню роль у цьому відіграла погроза Олександра I вислати Мечислава), вона не включила його до свого заповіту, але він домігся після її смерті перегляду спадщини на свою користь³⁰.

В період між спадковими поділами 1805–1822 рр. родова маєтність Потоцьких зазнає істотних змін. У 1808 р. було продано сс. Ладжинка, Шарина і Теуча Станіславу Шолайському, с.Дубова - поміщику Теофілу Перетяткевичу³¹, а в 1811 р. за один день, 27 січня, Станіславом Потоцьким – флігель-ад'ютантом і камергером його імператорської величності – було продано чотири села: с.Обозівка – Яну (Івану) Марковському й Казимиру Гуляницькому; с.Заячківка – Юзефу Юр'євичу; сс.Ухожа та Шельпахівка – Маріанні Чарковській³².

У 1809 р. Софія Потоцька пристала на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної казни. Прецедент уже



був, коли 1805 року до останньої за 783 668 руб. сріблом було куплено м.Могилів Подільської губернії, але за своїми характеристиками (геополітичними та господарськими) він був менш вигідним, ніж Умань. Перевірка встановила, що річний прибуток міста – 191 145 злотих, або 28 671 руб. сріблом - складається з коштів від посесії, панщини, чиншу, ставщини, сборів за продаж товарів тощо³³.

З 172 шляхтичів гр.Потоцька отримувала чиншу за землю й будинки – 1997 злотих, грошового – 70 злотих, ставщини – 119 злотих і від пасік – 207 злотих. Загальна сума платежів міської шляхти власнику міста становила 2393 злотих. Але не всі шляхтичі платили чинш, деякі були звільнені ще графом від цього й володіли будинками без сплати останнього. Це – городничий Баласапула, Йосип Янчинський, Марцин Мушиманський, комірник Антоній Левицький, медик Меєр, титулярний радник Кузьмінський, Андрій Лосесецький, шляхтич Мясковський³⁴.

Пожежа, що сталася влітку 1809 р. та замала ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), яку пропонував російський уряд, змусили графиню відмовитися від продажу міста до казни³⁵.

1819 року російському уряду знову прийшлося стати арбітром у справі Потоцьких. Противники Софії – спадкоємці по лінії Юзефіни Мнішек – домоглися чергового звіту опікунки перед брацлавським судом, а потім і встановлення більш чіткого контролю з боку держави за витратами графині по коштах Болеслава, Софії та Ольги, які ще знаходилися під опікою³⁶.

12 листопада 1822 року в Берліні померла гр.Софія Потоцька, яка залишила велику спадщину та 15 млн. злотих боргу. В своєму заповіті (від 23.V.1822 р.) вона не залишила нічого Мечиславу і дала йому негативну оцінку як синові. Основними спадкоємцями графині були її діти від Станіслава – Олександр, Болеслав, Софія, Ольга й син від шлюбу з Віттом – Іван³⁷.

Але Мечислав був незгодний з таким поділом і протягом наступних років добивався перегляду заповіту³⁸. За кінцевим розподілом спадщини С. кожен з її дітей отримав наступну частку, у володіння якої вони вступили 13 березня 1826 р.:

1)Олександр – Соколівський ключ з 5869 рев.душами та 5 869 000 злотими боргу, а також отримав для сплати боргів села з Букського ключа;

2)Болеслав – Немирівський ключ (сестри відмовилися нести борговий тягар за маєтком, який вони мали отримати за розподільчою угодою 1807 р.) з 10 402 рев. душами і 8 381 600 злотих боргу, а також села в Балтському повіті Подільської губернії;

3)Софія Кисельова (Потоцька) – Торговицький ключ з 3780 рев. душами й 3 780 000 злотих боргу, а також п'ять населених пунктів Букського ключа на покриття боргів і по 2 млн. злотих посагу;

4)Ольга Нарішкіна (Потоцька) – Тальнівський ключ з 3897 рев. душами та 3 897 000 злотих боргу, три села Торговицького ключа й одне з Букського на забезпечення боргів і по 2 млн. злотих посагу;

5)Мечислав – 699 рев. душ у сс.Чемерполь, Сабатинівка, Красеньке в Немирівському ключі;



б)граф Іван Вітт – 1592 рев. душі в сс.Чорна Кам`янка, Папужинці, Юрпіль, Рубаний Міст, а також сс.Ольгопіль, Софіївка, Мечиславка в Херсонській губернії та 551 169 злотих боргу. Крім того, Олександр і Болеслав повині були сплатити йому по 100 тис. руб.сріблом кожний³⁹.

Цю угоду було укладено 15 січня 1827 р.⁴⁰, бо перегляду заповіту, а точніше його більшої деталізації, вимагав не тільки Мечислав, а й сестри Софія та Ольга. Вони знаходилися під впливом своїх чоловіків – Павла Кисельова (з 1821 р.) і Лева Нарішкіна (з 1824 р.), які одразу після одруження зосередили у своїх руках управління маєтками, що успадкували їхні дружини. Так, зокрема, Павло Кисельов управляв Торговицьким та Букським ключами на підставі доручення, яке видала йому дружина Софія. За угодою, обидва вони могли користуватися прибутками від усіх родинних маєтків на рівних правах (п`ятдесят на п`ятдесят)⁴¹.

Таким чином, через шлюби нащадків С.Потоцького з відомими російськими родинами відбулося проникнення представників останніх у землеволодіння Уманського повіту. На правобережних землях цей процес розпочався з кінця XVIII ст., коли колишні землі корони та деяких емігрантів перейшли у власність держави. Взагалі ж позиції російського дворянства в помісному землеволодінні Правобережжя аж до середини XIX ст. були досить слабкими.

З ініціативи Кисельової й Нарішкіної, що знаходилися під впливом своїх чоловіків, було переглянуто розподільчу угоду від 1 вересня 1823 р., укладену у Тульчині⁴². Але укладені угоди так і не змогли дати в майбутньому точної відповіді на складне питання: хто з спадкоємців та чим володіє достеменно? Коли 1830-1831 рр. конфісковуватимуть володіння Олександра за його участь у польському повстанні, то питання про спадщину знову спливе з минулого. Після цієї події у ході репресивних заходів російської адміністрації на Правобережжі було конфісовано значну кількість магнатських маєтків Потоцьких: Олександра, Володимира, Германа, Юзефа⁴³.

Нижче наводяться дві таблиці про стан поміщицького землеволодіння в Уманському повіті у 20-30-х рр. XIX ст.

Таблиця 1.

Поміщики Уманського повіту на 1824 р.
(ДАКО. – Ф.2, оп.2, спр.4745, арк.3 зв.– 14)

Прізвище й ім`я поміщика	Кількість селянських дворів	Населений пункт
Андрушкевич Станіслав	100	Орадівка
Гулевич Францишек	153	Шукайвода
Гуляницький Казимир	60	Заячківка
Красицький Граціан	141	Христинівка
Креховецького спадкоємці	6	Чешківка
	50	Лещинівка
	30	Ботвинівка

Кулеша Тимофій	50	Росохватець
Марковський Ян	75	Обозівка
Метелицький Андріан	40	Ольшанка
Моценський Юзеф, граф	145	Рижавка
	82	Городниця
	90	Колодисте
	70	Антонівка
	50	Посухівка
	76	Черповоди
Непокойчицький Станіслав	40	Давидівка
Німецький Станіслав	116	Розсішки
Перетяткевич Теофіл	75	Дубова
Потоцький Олександр, граф	90	Войтівка
	18	Звірки
	66	Аполянка
	77	Танське
	32	Бабаночка
	133	Косенівка
	143	Роги
	135	Старі Бабани
	61	Ксьондзівка
	106	Полянецьке
	137	Псярівка
	47	Собківка
	78	Степківка
	86	Сушківка
	30	Коржевий Кут
	71	Коржева
	137	Бабанка
	101	Легезина
	150	Текіївка
	86	Доброводи
	29	Заячківка
	72	Гродзева
	111	Городецьке
	57	Вербовата
	113	Кочубіївка
	152	Піщанка
	137	Кожержинці
	89	Свинарка
	32	Журбинці
	100	Громи
	70	Берестівець
	78	Цеbermanівка
	19	Яроватка
	87	Краснопілка
	79	Помийники



	25	Пеньківка
	61	Дмитрушки Малі
	77	Дмитрушки Старі
	53	Піківець
	51	Голяківка
	170	Умань
Потоцький Станіслав, граф	102	Сичівка
Потоцький Болеслав, граф	71	Погоріла
	52	Юрківка
	32	Любашівка
	66	Максимівка
	88	Оситна
	112	Кузьмина Гребля
	119	Синиця
Потоцького Володимира, графа, спадкоємці	410	Підвисоке
	230	Нерубайка
	195	Оксанина
	222	Небеліївка
	100	Островіць
	60	Перегонівка
	91	Купенковата
Потоцької Софії, графині, спадкоємці	90	Торговиця
	124	Тальне
	110	Свердлікова
	78	Щеснопіль
	45	Криві Коліна
	92	Корсунка
	87	Глибочек
	88	Гордашівка
	15	Соколівочка
	67	Кобринова Гребля
	45	Папужинці
	25	Білі Млини
	40	Лащова
	134	Романівка
	39	Поташ
	91	Білашки
	100	Майданецьке
	82	Зеленьків
	154	Кам'янече
	94	Буки
	71	Антонівка
	103	Кривець
	68	Кути
	156	Хижна



	126	Вороне
	32	Охматів
	50	Побійна
	67	Красний Кут
	98	Попівка
	87	Юрківка
	80	Нова Гребля
	51	Кислин
	114	Русалівка
	56	Рубаний Міст
	88	Багва
	114	Ризина
	82	Янківка
	76	Березівка
	73	Крачківка
	123	Іваньки
	96	Полковнича
	83	Паланочка
	65	Чорна Кам'янка
	191	Соколівка
	144	Нестерівка
	157	Дзендзеліївка
	150	Молодецьке
	124	Подібна
	142	Добра
	42	Красноставка
	270	Маньківка
	70	Кінашівка
	51	Тимошівка
	88	Кищинці
	200	Харьківка
	70	Безпечна
	110	Зелений Ріг
Пухальський	165	Вишнопіль
Ращевський	53	Лебединка
	27	Лащівка
Русецький Домінік	45	Пеніожкова
	59	Притика
Садовський Йосиф	51	Левківка
Свенцького Еразма спадкоємці:	50	Талалаївка
Едвард і Кароль	75	Свинарка
Соколовський Віцентій	54	Покотилова
Хаєцький Онуфрій	42	Томашівка
Чарковський	47	Ухожа
	59	Шельпахівка
Шолайський	96	Ладижинка
	45	Фурманка

	90	Ропотуха
	50	Шарина
	109	Теуча
Юр'евич Гілярій	57	Кожухівка
Яворські Тимофій та Казимир	70	Полонисте
Ясинський Флоріан	90	Верхнячка

Таблиця 2.

Поміщики Уманського повіту на 1830 р
(ЦДІА України в м. Києві. – Ф.533. – Оп.2. – Спр.664. – Арк.7–9)

Прізвище та ім'я поміщика	Кількість ревізійних душ	Де мешкає
Андрушкевич Бальбіна спільно із зятем Запольським Каролем	390с.	Орадівка
Боровський Михайло	2993	с.Хижна
Вінницький Августин	159	с.Голяківка
Вітт Іван, граф	1658	на військовій службі
Гулевич Францишек	525	с.Шукайвода
Гуляницький Удальрик	305	с.Заячківка
Гурковські: Францишек і Людвик	480	с.Коржевий Кут
Де Котт Іван Батиста	315	с.Зелений Ріг
Держановський Йосиф	438	с.Легезина
Добровольський Вікентій	360	с.Янківка
Каменецький Антоній	185	с.Ботвинівка
Качоровський Станіслав	144	с.Заячківка
Котович Ян	339	с.Митьківка
Красицькі, графи: Йосиф та Граціан	661	с.Христинівка
Креховецький Ян	273	с.Лещинівка
Кршечковський Йосиф	244	с.Безпечна
Кулеша Томаш (Тимофій)	374	с.Росохватець
Марковський Ян	433	с.Обозівка
Метелицькі: Роман, Андріан, Францишек	267	с.Ольшанка
Мощенський Михайло, граф	691	с.Шарина
Мощенські, графи: Йосиф, Ян	2148	с.Рижавка
Немецький Станіслав	479	с.Розсішки
Непокойчицький Альбін	25	с.Давидівка
Непокойчицький Станіслав	268	с.Табанова
Перетяткевич Теофіл	369	в Радом. повіті
Потоцький Болеслав, граф	2233	на військовій службі
Потоцький Олександр, граф	18174	м.Умань

Потоцький Станіслав, граф	494	на військовій службі
Пршигодський Фелікс	480	с.Русалівка
Пухальські: Кароль та Юзеф	757	с.Вишнопіль
Раковський Юстин	253	с.Кути
Рафаловичі: Михайло, Андріан і Михайло	403	с.Коржева
Русецький Домінік	1082	с.Пеніожкова
Садовський Йосиф	256	с.Левківка
Свенцькі Едвард і Кароль	456	сс.Свинарка, Талалаївка
Селярентковський	91	с.Яроватка
Соколовський Віцентій	317	с.Покотилова
Тишкевич Генріх, граф і маршал Київської губернії	1150	м.Київ
Трзцинські: Томаш і Володимир	250	с.Вербовата
Хасцький Онуфрій	204	с.Томашівка
Чарковський Олександр	360	с.Багва
Чарновський Антоній	765	с.Берестівець
Чарновські: Лука та Алоїзій	517	с.Шельпахівка
Юр'євичі: Гілярій, Станіслав, Тимофій	137	с.Кожухівка
Яворські: Томаш і Казимир	283	с.Полонисте
Ярчевський Фелікс	197	с.Тимашівка
Ясинський Флоріан	451	с.Верхнячка

Таким чином, факторами, що визначали демагнатеризацію маєтків на Правобережній Україні в першій третині ХІХ ст., були:

- 1) поділи великих латифундій, що були спричинені сімейними обставинами, а саме збільшенням кількості спадкоємців ;
- 2) неспроможність нащадків заможних магнатів ХVІІІ ст. у нових умовах керувати великими латифундіями й пов'язаний з цим процес збільшення кількості орендарів і посесорів, які з роками перетворювалися на власників колись орендованих ними маєтків;
- 3) поступове збільшення кількості російських землевласників, які отримували свої маєтки як посаг при укладенні шлюбу з представницями заможних магнатських родин, наприклад з Потоцькими;
- 4) політика російського уряду, яка була спрямована на зменшення польського землеволодіння, особливо після повстання 1830-1831 рр.

¹ *Маркіна В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины ХVІІІ в. (Социально-Укономическое развитие) - К., 1961. - С.41.

² *Ефименко А.Я.* История украинского народа. - К., 1990.- С.358.

³ 100 лет борьбы польского народа за свободу. По Б.Лимановскому, Л.Кульчицкому и др. / Сост. под ред. Ю.Подвинского. - М., 1907. - С.6.

⁴ Див. детальніше: Храбан Г.Ю. Спалах гніву народного: Антифеодальне народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768-1769 рр. - К., 1990. - 176 с.

-
-
- 5 100 лет борьбы польского народа ... - С.6.
- 6 *Друшні В.П.* Польша, Россия и СССР: Исторические очерки. - М. - Л., 1928. - С.94; Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. - К., 1978. - С.139-141; 100 лет борьбы польского народа... - С.9-10.
- 7 Полное собрание законов Российской империи начиная с 1649 года (Далі - ПСЗ). - № 13808, 17108, 17264, 17418,
- 8 *Петренко О.* Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. - 2000. - №1. - С.45-46; ПСЗ. - Т.ХІІІ. - №17300, 17343; Т.ХІV. - №17634.
- 9 *Lojek J.* Potomkowie Szczesnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. - Lublin, 1988. - S.58-59; Saturnin Sobol. Polskie rody arystokratyczne. - Poznan, 2001. - S.88-89; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф.49. - Оп.1. - Спр.1828,2169; Ф.2214. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.2 зв.; Zychlinski T. Zlota księga szlachty polskiej; rocznik XIV. - Poznan, 1893. - S.59.
- 10 ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.1. - Спр.36. - Арк.18; Lojek J. Op. cit. - S.59-60.
- 11 ЦДІАК України. - Ф.2214. - Оп.1. - Спр.6. - Арк.135-137; Ф.49. - Оп.1. - Спр.1352; Lojek J. Op. cit. - S.62.
- 12 *Serczyk W.* Wlosc Humanska w drugiej polowie XVIII wieku (Z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne - zeszyt 5. -1961 - S.75.
- 13 *Маркина В.А.* Указ. соч. - С.41.
- 14 Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.2. - Оп.3. - Спр.375. - Арк.8.
- 15 ЦДІАК України. - Ф.2214. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.47-49; Сташевський Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII-первой половине XIX вв. - М., 1968. - С.160-161; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся собрал Л. Похилевич. - К., 1864. - С.356-358.
- 16 ЦДІАК України. - Ф.533. - Оп.1. - Спр.1399. - Арк.18; Оп.2. - Спр.180. - Арк.28 зв.; ДАКО. - Ф.2. - Оп.3. - Спр.474. - Арк.3 зв.-4.
- 17 *Сташевский Е.Д.* Указ. соч. - С.155-157,160; ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.309; цит. за Serczyk W. Op. cit. - S.81.
- 18 ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.316.
- 19 Там само. - Ф.533. - Оп.1. - Спр.1399. - Арк.18; Оп.2. - Спр.180. - Арк.29-30 зв.
- 20 Там само. - Ф.49. - Оп.1. - Спр.2169.
- 21 Там само. - Ф.2214. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.48.
- 22 *Сташевский Е.Д.* Указ. соч. - С.160.
- 23 ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.3. - Спр.268. - Арк.57; Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк Софіївка. - К., 1996. - С.93.
- 24 ПСЗ. - № 22219; ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.316.
- 25 Там само. - Ф.49. - Оп.3. - Спр.268. - Арк.54.
- 26 Там само. - Арк.58-61, 69 зв.
- 27 Там само. - Спр.24.
- 28 ПСЗ. - 1816. - 23.Х. - № 26471.
- 29 ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.25.
- 30 *Lojek J.* Op. cit. - S.90-92; ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.3. - Спр.267. - Арк.3-3 зв.
- 31 Сказания о населенных местностях Киевской губернии... - С.356-358; ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.1758. - Арк.116.
- 32 Там само. - Спр.299,301,302.
- 33 ДАКО. - Ф.2. - Оп.3. - Спр.2164. - Арк.39-43, 63 зв.
- 34 Там само. - Арк.35,58 зв.
- 35 Там само. - Арк.81; ЦДІАК України. - Ф.49. - Оп.2. - Спр.1758. - Арк.36,58-59.
- 36 Там само. - Спр.20.
- 37 Там само. - Оп.3. - Спр.267.
- 38 Там само. - Спр.87.
- 39 Там само. - Ф.1411. - Оп.1. - Спр.7. - Арк.51-56.
- 40 Там само. - Арк.72.
- 41 *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. - Т.І. - М.-Л., 1946. - С.248; Кривошея І. І. Потоцькі герба Пілява: Тульчинська лінія. - К., 2000. - С.10.
- 42 ЦДІАК України. - Ф.467. - Оп.1. - Спр.3054. - Арк.9-12
- 43 *Бовуа Даніель.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами. - К., 1996. - С.322-323.